

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ARZU CAHİD QIZI XƏLİLZADƏ

FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİ
1918-Cİ İLDƏ QUBA QƏZASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN
SOYQIRIMI ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN MƏNBƏ KİMİ

İxtisas: 5509.01 – Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq
və tarixi tədqiqat üsulları

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər

**Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
A. C. İSGƏNDƏROV**

Rəsmi opponentlər:

**–Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Ş. F. FƏRZƏLİYEV**

**–Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ə.Ə.ŞAHVERDİYEV**

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
“Tarix” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 fevral 2015-ci il tarixli 52 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən B/D.02.161 Dissertasiya Şurasının " _25_ " __06__ 2016-cı il tarixli iclasında saat ____⁰⁰-da keçiriləcəkdir

Ünvan: Bakı-AZ-1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 31.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının

elmi katibi tarix üzrə

elmlər doktoru, professor

S. Y. SÜLEYMANOVA

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan tarixşünaslığı qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri 1918-1920-ci illərdə Sovet Rusiyasının təhriki ilə erməni daşnakları və bolşeviklərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətləri tarixinin tədqiqi məsələsidir. 1918-ci ilin yazında cəllad Şaumyanın başçılığı ilə həyata keçirilən bu antihumanist cinayətlər Azərbaycan xalqına ağır maddi və mənəvi zərbə vurmuş və yüzminlərlə insan itkisinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri Heydər Əliyev 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bu cinayətlərə hüquqi və siyasi qiymət verən “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərman imzaladı. Bu hüquqi sənəd hazırlanarkən 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsas götürülmüşdür. Digər tərəfdən, bu sənəd həm də türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırım tarixini tədqiq etmək üçün elmi və hüquqi əsas yaratmışdır.

Məhz bu səbəbdən də dissertasiya mövzusunun tədqiqi böyük aktuallıq kəsb edir. 1918-ci ilin yazında S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin qərarı ilə daşnak-bolşevik birləşmələrinin Quba qəzasında dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım cinayətləri ən etibarlı, ilkin mənbə kimi əvəzsiz elmi əhəmiyyət kəsb edən AXC hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında elmi-obyektiv kontekstdə araşdırılaraq ictimaiyyətə təqdim olunması, təkcə hadisələrin düzgün öyrənilməsi baxımından deyil, həm də vaxtilə bolşevik pərdəsi altında gizlənərək yüzlərlə, minlərlə soydaşımızı dini və etnik mənsubiyyətinə görə soyqırıma məruz qoyan erməni cəlladlarının əsl simasını nümayiş etdirmək baxımından da böyük ictimai-siyasi, sosial, elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümummilliyə lider Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixində imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanda bəhs edilən hadisələrlə bağlı oxuyuruq: “Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir”.¹ Keçmiş sovet, o cümlədən müasir erməni, Rusiya Federasiyası, Avropa və ABŞ tarixşünaslığında erməni-daşnak və bolşevik birləşmələrinin 1918-

¹ Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 27 mart 1998.

1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımlar təhrif olunmuş şəkildə səciyyələndirilmiş, bu qırğınlarla bağlı tarixi həqiqətlərin insanların yaddaşlarından silinməsinə cəhdlər göstərmiş, baş vermiş faciələr “proletar beynəlmiləlciliyi” pərdəsi altında ört-basdır edilmişdir.¹

1918-ci ilin yazında Bakı Sovetinin daşnak-bolşevik birləşmələrinin Quba qəzasında törətdikləri soyqırımı cinayətləri keçmişin ibrət dərslərini bilməyi, baş verə biləcək toqquşmaların güclənib faciəyə çevrilməsinin səbəb-nəticə əlaqəsini dərinlən dərk etməyi, ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarını, xalqın azadlıq uğrunda mübarizəsində mərhələlərin dəyişməsinə yaddan çıxarmamağı tələb edir.

Tədqiq edilən dissertasiya mövzusu bir daha sübut edir ki, Azərbaycan xalqı öz tarixi keçmişini bilməli, tarixin ibrət dərslərini unutmamalı, ən ağır məqamlarda milli problemlərini həll etməyə hazır olmalıdır. Çünki tarixin müəyyən dönüş məqamlarında milli istiqlalımıza, suveren dövlət quruculuğumuza qənim kəsilən siyasi qüvvələrin əlində çox zaman bir alət olan bədxah qonşularımız xalqımızın fiziki məhvinə hesablanmış qanlı cinayətləri həyata keçirərkən, nəinki onun izini itirməyi, hətta dünya ictimaiyyətində haqqımızda mənfi rəy formalaşdırmağı bacarırlar.

1918-ci il iyulun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası Ələkbər bəy Xasməmmədovun sədrliyi ilə bolşevik-daşnak birləşmələrinin dinc soydaşlarımıza qarşı həyata keçirdikləri soyqırımları tədqiq etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu məsələ ilə bağlı çıxış edən xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski bildirdi: “Dörd aydan artıqdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinin müxtəlif bölgələrində bolşevik adı ilə cinayətkar erməni hərbi hissələri müsəlman əhalisinin həyatına və əmlakına qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələri tərəfindən Avropaya göndərilən yalan məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində bizimlə bağlı xoş olmayan fikirlər formalaşır”.² Andrey Novatski, Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Nikolay Mixaylov, V.Qudvillo, Mirzə Cavad Axundzadə, Məmmədخان Təkinski, Məhəddin bəy Şahmalıyev, Hidayət bəy Sultanov, Aley Litovski, Çeslav Klossovski, Abbas Hacı-İrzayev, Bahadur bəy Yusifbəyov, Aleksandr Kluge Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri təyin edilir. Onların 1918-1920-ci illərdə Bakıda, Şamaxıda, Quba şəhəri və qəzasında erməni-bolşevik dəstələrinin

¹ İsgəndərov A. Azərbaycanda 1917-1918-ci illərdə türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı: Adiloğlu, 2006, s.16.

² ARDSPİHA, f.1061, f.2 77, siy. 2, iş 27, vər.12.

dinc soydaşlarımıza qarşı həyata keçirdikləri qırğın və talanlara dair yazdıqları məruzələr tədqiq olunan problemin nə qədər aktual olması məsələsini bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti FTK üzvü A.Novatskinin rəhbərlik etdiyi təhqiqat qrupu bir neçə ay ərzində Quba şəhərində və Quba qəzasında hadisə yerinə baxış keçirmiş, zərərçəkənləri dindirmiş, 3 cilddən ibarət 451 səhifəlik sənəd və materialları əldə etməyə nail olmuşdur. Bu sənədlər əsasında FTK sədrinə Quba hadisələrinə dair məruzəsini təqdim etmişdir. Bu fakt Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin f.100, siy.2, iş 791, v.102-103-də öz əksini tapmışdır.

Məhz bu sənədlərdən məlum olur ki, 1918-ci il mayın 1-də Quba şəhərinə daxil olan erməni silahlı dəstələri həmin gün şəhərin aşağı hissəsində 713 türk-müsəlmanı qətlə yetirmişdilər. Qətlə yetirilənlərin çoxu qadın və uşaqlar idi. Ermənilərin dinc əhaliyə qarşı qırğınları ikinci gün də davam etmişdir. Bu dəfə onlar 1012 adamı qətlə yetirmişlər. Hamazaspın “Cəza dəstəsi” tərəfindən Quba qəzası ərazisində 167 müsəlman kəndi dağıdılmış və yandırılmış, mindən artıq kənd sakini qətlə yetirilmişdir. Həmin kəndlərin əhalisinə ümumi dəyəri 58.121.051 manatlıq (rubl) ziyan vurulmuşdur. Quba şəhərində isə iki mindən çox insan – kişi, qadın və uşaq qətlə yetirilmiş və Quba şəhər sakini Hacı İsmayıl Orucov isə öz izahatında yazırdı ki, ölümləri dəfn edən mollaının dediyinə görə o, 2800 nəfərin cənazəsinin torpağa tapşırıldığını saymışdır.¹

Cəllad Hamazaspın erməni cəza dəstələri tərəfindən dağıdılana qədər Quba şəhərində təxminən 20 minə yaxın əhali və 10 minə yaxın ev olmuşdur. 1918-ci il mayın 1-də Quba şəhəri üzərinə hücum edilərək müsəlmanlara məxsus iki yüzə yaxın ev və başqa tikililər dağıdılmış və yandırılmışdı. Həmin evlər və tikililər Bazar, Komendant, Bakıxanov, Bulvar küçələrində yerləşirdi. Quba şəhər əhalisinə dəymiş zərər 63.703.760 rubl məbləğində olmuşdur. Hamazaspın dəstəsi tərəfindən oğurlanmış əmlak 4 milyon manat nağd pul, 4,5 milyon manatlıq qiymətli daş-qaş, 25 milyon manatlıq müxtəlif mallar – xalça, ev əşyaları və s. olmuşdur. Ümumən Quba soyqırımı zamanı qəza əhalisinə 121.824.819 rubl ziyan dəymişdir.⁵

Erməni daşnaklarının vəhşilikləri təkcə türk-müsəlman əhalisinə qarşı deyil, həm də Quba ərazisində yaşayan yəhudilərə qarşı da yönəldilmişdi. Tədqiqata cəlb edilən mənbələrdən məlum olmuşdur ki, 1918-1919-cu

¹ ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, vər.6.

⁵ ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, vər.1.

illərdə ermənilər tərəfindən 3 minə qədər yəhudinin həyatına son qoyulmuşdur. Son araşdırılmalarda öldürülən yəhudilərin 104 nəfərin adı dəqiqləşdirilmişdir. Hamazaspın rəhbərlik etdiyi bu qırğın zamanı öldürülmüş yəhudilər Şimi dərəsinə atılmışdır.¹

Avstriya tarixçisi Erix Fayql yazır ki, ermənilərin bütün bu cinayətləri törətmələrinə baxmayaraq, məhz bəhs edilən dövrdə özlərinə sülhsevər, qaniçən türklər tərəfindən soyqırma məruz millət imicini qazandırıla bilməmişdilər. Özünü hər şeyə iddialı aparan erməni diasporu isə təkcə Osmanlı Türkiyəsinə məxsus altı vilayəti deyil, həm də Azərbaycan torpaqları hesabına böyük ərazilər tələb edirdilər.² Erix Fayqlın yuxarıda səsləndirilən fikirlərinin bu günkü hadisələr haqqında söyləndiyini nəzərə alsaq, tədqiqat işinin nə qədər aktual olduğunun əyani şahidi oluruq.

2007-ci ildə Quba şəhərində aşkar edilən kütləvi məzarlıq, erməni cəlladı Hamazaspın 1918-ci ilin mayında dinc soydaşlarımıza qarşı həyata keçirdiyi zorakılıqları bir daha dünya ictimaiyyətinə bəyan etdi. 2007-ci ilin iyulundan etibarən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən kütləvi məzarlıqda geniş tədqiqat işlərinə başlanılmış, 2008-ci ilin sentyabrında isə tədqiqat işləri başa çatdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində məzarlığın 1918-ci ildə ermənilərin yerli dinc əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı ilə bağlı olduğu müəyyən edilmişdir.

2009-cu ildə Nazirlər Kabinetinin sərəncamı ilə “Quba rayonunda kütləvi qətl qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə dair tədbirlər planı” təsdiq edilmiş, aşkar olunmuş kütləvi məzarlığın yerləşdiyi ərazidə monumental xatirə kompleksinin ucaldılması və abadlıq işlərinin aparılması qərara alınmışdır.

Prezident İlham Əliyevin 2009-cu il 30 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Quba şəhərində Soyqırımı Memorial Kompleksinin yaradılmasına başlanılmışdır. Kompleksin 3,5 hektarlıq ərazisində geniş quruculuq işləri görülmüşdür. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksində rəmzi məzarlıq sahəsi yaradılmışdır. 2013-cü il sentyabrında Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Bu gün biz Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışına toplaşmışıq. 1918-ci ilin mart-iyun aylarında erməni quldur

¹ Мустафаев Р. Марши Смерти. Преступления армянства против еврейского народа. Баку, 2008, с.26.

² Файгл Э. Правда о терроре. Армянский терроризм-истоки и причины. Баку: Азернешр, 2000. 173 с.

dəstələri Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırımı törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasında, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırımı törədilmişdir”.¹

Erməni təbliğatının təsirindən qurtula bilməyən Qərbi ölkələrinin rəsmi dairələri Azərbaycan həqiqətlərinə ikili standartlar çərçivəsindən yanaşaraq xalqımıza qarşı XX əsrin müxtəlif dövrlərində həyata keçirilən soyqırımları, zorakılıq və talanları görmək istəmirlər. Bütün bunlar isə hadisələrin artıq çoxdan siyasi-ideoloji xarakter kəsb etdiyini, deməli bu sahədə aparılan elmi tədqiqat işlərinin də heç vaxt öz aktuallığını itirməyəcəyini göstərir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi siyasi hakimiyyəti Cənubi Qafqazda yalnız Bakı ilə məhdudlaşan və bolşevik libasında zühur edən ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda törətdikləri mart soyqırımından sonra siyasi hakimiyyətlərini Şimali Azərbaycanın digər qəza və bölgələrinə, o cümlədən Şamaxı, Quba, Kürdəmir, Salyan, Lənkəranda möhkəmləndirmək istədikləri dövrdən başlayır. Konkret olaraq, Quba qəzasında isə, Bakı XKS-nin xeyir duası ilə başlayan qırğın və talanların xronoloji çərçivəsi 1918-ci ilin aprel-may aylarını əhatə edir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Qubada 1918-ci ilin yazında Sovet Rusiyası tərəfindən yaradılmış Bakı Sovetinə məxsus daşnak-bolşevik qüvvələrinin birgə iştirakı ilə həyata keçirilən qanlı hadisələr ilk dəfə öz əksini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazılan əsərlərdə tapmışdır. Bəhs edilən dövrdə yazılan kitablarda bu hadisələr “qətliam” və qırğın” kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan “Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının nümayəndələrinin Paris Sülh Konfransından tələbləri” adlı on dörd bölmədən ibarət kitabça böyük maraq doğurur.

1918-ci ilin yazında Qubada baş vermiş qanlı olaylar M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində² öz əksini tapmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə Bakıdan sonra Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Quba qəzasında baş verən qətlərin S.Y.Şaumyanın göstərişi ilə

¹ Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2013, 18 sentyabr.

² Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 112 s.; Yenə onun. Kafkasiya türkləri // Azərbaycan, Bakı, 1991, № 1, s.152-164; Yenə onun. Azərbaycan davası. Bakı: Ay-Ulduz, 1998, 64 s.; Yenə onun. Unudulmaz faciə. “İstiqlal” qəz., Bakı, 1919, 31 mart; Yenə onun. Bolşeviklərin Şərqi siyasəti. Bakı, Sabah, 1994, 134 s.

həyata keçirildiyini yazır: “Şamaxının düşar olduğu təcavüzə Lənkəran, Səlyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələr də dəxi məruz qaldı”¹.

1918-ci ilin yazında Quba qəzasında baş verən qırğınlarla bağlı N.Nərimanov “Vətəndaş müharibəsinin milli rəng almaması üçün nə etməli?” adlı məqaləsində yazırdı: “Günəşin varlığını və onun gözlə görünməsini inkar etmək mümkünsüz olduğu kimi, fanatizmdən uzaq olan hər bir kəs də Zaqafqaziyada gedən vətəndaş müharibəsi nəticəsində qırılanların 99%-nin yalnız müəyyən bir millətə məxsus olduğunu aydın görə bilər.”² Göründüyü kimi, müəllif burada hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin sinfi deyil, milli xarakter daşdığını elan edir və “Yalnız müəyyən olunmuş bir millət” ifadəsini işlətməklə bu qırğının planlı sürətdə soydaşlarımıza qarşı törədilməsinə aşkar eyham vurmuş, qırğınların keçirdiyi Azərbaycan qəzalarının adlarını, dinc və günahsız insanların qətl və qarətlərə məruz qaldığını xüsusi olaraq vurğulamaqla bu fikrini daha da əsaslandırmışdır: “İrəvan quberniyası, Lənkəran quberniyası, Quba quberniyası, Şamaxı quberniyası düşdükləri vəziyyətlə mənim dediklərini təsdiq edir. Müəyyən millətə aid olan dinc, günahsız, Sovet hakimiyyətinə qarşı getməyən kasıb kəndlilər və fəhlələr qətlə yetirilmişdir.”³

Eyni fikrə, yəni bolşevizmin Şimali Azərbaycanda sosial bazasının olmaması, xalqımız tərəfindən dəstəklənməsi fikrinə bir digər müəlliflərin də əsərlərində rast gəlirik. Belə ki, Y.V.Çəmənzəminli: “Mən, əsla bolşevizmə ziddəm. Bolşevizm heç bir millət üçün, xüsusə bizim kimi əsarətdən yenicə xilas olmuş millətlər üçün heç bir səadət gətirməz” - deyər yazırdı⁴.

C.Hacıbəyli isə: “Bolşevizm rejimi Azərbaycan xalqının ruhuna, adət-ənənələrinə, dininə tamamilə yaddır və burada yalnız Qızıl Ordu hesabına təşəkkül tapa bildi” - deyər söyləməklə bir daha Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda 1918-ci ilin yazında Bakıda, Şamaxıda, Qubada və digər bölgələrdə həyata keçirdikləri qətliaamlardan sonra bərqərar olması fikrini təsdiq etmişdir⁵.

Azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırımı adi bir qanlı hadisə deyil, gələcəkdə ondan nəticə çıxarmaq üçün öyrənilməli, təhlil

¹ Yenə orada.

² Нариманов Н. Избранные произведения в трех томах. Т. 2. 1918-1921. Баку: Азербайджан, 1989, 766 с.

³ Yenə orada.

⁴ Çəmənzəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... Bakı: Gənclik, 1994, 71 s.

⁵ Гаджибейли Дж. Избранное. Баку: Азербайджан, 1993, 127 с.

edilməli, tarixi faciə olduğunu bildirən Ü.Hacıbəyli yazır: “Bu günkü vəzifəmiz isə o qara günləri yaddan çıxarmamaq və buna görə də həmişə və hər an hazır olmaqdır. Borcumuz bu vətəni gələcəkdə hər cür təcavüzdən qorumaq və məmləkətimizi şərəflə yaşatmağa çalışmaqdır”.¹

1918-ci ilin yazında Qubada və Quba qəzasında törədilən soyqırımı cinayətləri Bakıdakı mart faciəsinin davamı kimi dəyərləndirən M.Məmmədzaadə bütün bu qırğınların bolşeviklər tərəfindən “Azərbaycan istiqlal məfkurəçiliyinin fikirdən belə, nəzəriyyədən əmələ keçməsinə mane olmaq üçün qəsdən törətdiklərini” yazırdı².

XX əsrin 20-30-cu illər tarixşünaslığında 1918-ci ilin martında Bakıda bolşeviklər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı Sovet hakimiyyətinin təntənəsi, Bakıdan sonra Şamaxı, Quba, Salyan, Kürdəmir və Lənkəranda da eyni ssenari ilə törədilən qətlə və talanlara isə bu təntənənin bölgələrdə də möhkəmləndirilməsi kimi qiymət verilmişdir.

XX əsrin 20-30-cu illərində Qubada və Quba qəzasında baş verən qanlı olaylar Qırmızı Professorlar İnstitutunun məzunları tərəfindən sinfi mübarizə kimi qələmə verilir, dinc soydaşlarımıza qarşı bolşevik-daşnak qüvvələrinin həyata keçirdiyi qırğınları Sovet hakimiyyətinin təntənəsi kimi təbliğ edirdilər³.

XX əsrin 40-50-ci illərindən sovet hökumətinin süqutunadək bu problemlə bağlı yazılan əsərlərdə hadisələr “Müsavət qiyamı” və ya vətəndaş müharibəsi kimi qələmə verilmişdir.

Hadisələrə eyni yanaşma tərzii ilə akademik P.Əzizbəyovanın “Lenin ideyalarının təntənəsi” əsərində də rastlaşırıq: “Bakıda 1918-ci ilin martında Müsavat əksinqilabi qiyamının yatırılmasından sonra Sovet hakimiyyəti Şamaxı, Lənkəran, Quba, Salyan, Cavad qəzalarında da təntənəli surətdə qələbə çaldı, bolşevik təşkilatlarının nüfuzu Azərbaycan zəhmətkeşləri arasında görünməmiş dərəcədə artdı”⁴.

AMEA-nın müxbir üzvü Z.İbrahimovun haqqında bəhs edilən hadisələrlə bağlı çoxsaylı kitablarından birində oxuyuruq: “Müsavətçilər 1918-ci ilin martın 30-da Bakıda antisovet qiyam qaldırdılar. Zaqafqaziya

¹ Hacıbəyli Ü. 31 mart. “Azərbaycan” qəz., 1919, 31 mart.

² Məmmədzaadə M. Azərbaycan milli xartiyası // Azərbaycan, 1991, № 4, c. 133-148.

³ Али Акбар. Апрельская революция. Баку: 1-я Гос. Тип. Азполиграфтреста, 1923, 19 с.; Кулиев М. Враги Октября в Азербайджане. Баку: Азгиз, 1927, 55 с.; Эфендиев С. Борец за интересы Азербайджанской бедноты. Баку: Азерб. нешр, 1930, 32 с.

⁴ Азизбекова П. За ленинской строкой. Баку: Гянджлик, 1987, 229 с.

əksinqilabının Bakı üzərinə basqını məğlubiyyətlə qurtardıqdan sonra Azərbaycanın bir sıra qəzalarında sovet hakimiyyətinin qalibiyyətli yürüşü başladı”¹.

1918-ci ilin yazında Qubada baş verən hadisələrə məhz bu cür yanaşma Sovet tarixşünaslığı üçün xarakterik cəhətdir.

Yalnız müstəqillik illərində sözü gedən hadisələrə elmi-obyektiv prizmadan yanaşılması baş verdi. Məhz müstəqillik illərində tədqiqatçılarımız hadisələri obyektiv surətdə əks etdirən mənbələrlə işləmək imkanları əldə etdilər.

1990-cı ildə akademik Z.Bünyadovun redaktəsi ilə nəşr edilən “Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə” adlı sənədlər toplusunda 1918-ci ilin yazında Qubada və Quba qəzasında törədilən qətl və qarətlərə dair Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatskinin həmin komissiyaın sədri Ə.Xasməmmədova məruzəsi işıq üzü gördü².

Bəhs edilən problemlə bağlı A.İsgəndərov 1918-ci ilin yazında Bakıdan sonra Azərbaycanın qəzalarında qırğın və qətlər həyata keçirən bolşevik-daşnak birləşmələrinin insanlığa xələl gətirən cinayətkar əməllərini tarixşünaslıq müstəvisində tədqiq etmiş, sovet, xarici, mühacir və vətən tarixçilərinin əsərlərini müqayisə, analiz-sintez kimi məntiqi təhlil üsulları ilə araşdıraraq, son dərəcə maraqlı, elmi-obyektiv nəticələr əldə etməyə nail olmuşdur³.

Solmaz Rüstəmovə-Tohidinin 1918-ci ilin yazında Qubada və Quba qəzasında törədilən qırğınlara dair Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materiallarını küll halında özündə cəmləşdirən sənədlər toplusunun və

¹ İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərnəşr, 1970, 526 s.

² Azərbaycan tarixi. Sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990.

³ İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: 1997, 148 s.; Yenə onun. 1917-1920-ci illər Azərbaycan tarixşünaslığına yeni bir baxış. Azərbaycan tarixi problemləri üzrə gənc tədqiqatçıların birinci respublika elmi konfransının məruzələri. I hissə. Bakı: 1991, s. 95-97; Yenə onun. Mart qırğını 20-30-cu illər tarixşünaslığında // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi-metodiki jurnal. Bakı, 1995, № 4, s. 21-30; Yenə onun. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin xarici tarixşünaslığı (I məqalə) // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi-metodiki jurnal. Bakı, 1997, № 2, s.177-190; Yenə onun. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı: Adiloğlu, 2006, 391 s.; Yenə onun. Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 226 s.; Yenə onun. Документы Чрезвычайной Следственной Комиссии 1918-1920. Баку: Elm və təhsil, 2014, 455 c.

“Quba aprel-may 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə” adlı kitabının nəşri problemin öyrənilməsi sahəsində ən uğurlu addımlardan biri sayılır¹.

1918-ci ildə Quba qəzasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırımlar A.Paşayevin “Açılmamış səhifələrin izi ilə”², Ş.Fərzəliyevin “Quba tarixi”³, M.Məlikməmmədovun “Qanlı dərə: 1918-ci il Quba faciəsi”⁴, B.Nəcəfovun “Düşmənin iç üzü”⁵ adlı əsərlərində geniş mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq bazası əsasında, həmçinin problemə dair yazılan bir sıra məqalələrdə geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.⁶

Quba qəzasında türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımlar son illərdə AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən uğurla tədqiq olunur. Belə ki, Qubada həyata keçirilən soyqırımla bağlı bir çox tədqiqat əsərləri və beynəlxalq konfranslar Tarix İnstitutunun adı ilə bağlıdır.⁷

¹ Рустамова-Тогиди С. Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах. Баку: Зардаби ЛТД., 2010, 552 с.; yenə onun. Quba aprel-may 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə. Bakı, 2013, 316 s.

² Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan, 2001, 534 s.

³ Fərzəliyev Ş. Quba tarixi. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2001, 388 s.

⁴ Məlikməmmədov M. Qanlı dərə: 1918-ci il. Quba faciəsi. Bakı: Adioğlu, 2009, 415 s.

⁵ Наджафов В. Лицо врага. В двух частях. Часть вторая. Баку: Шарп-Гарб, 1994, 235 с.

⁶ Arzumanlı V. 1918-ci il Quba qırğını // Elturan, Bakı, 1994, № 1-2, s.182-187; Cabbarov Ə. Quba. Mart 1918-ci il... “Xalq qəzeti” qəz., Bakı, 1998, 5 aprel; Xəlilov A. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Баку: Азернешр, 2000, 88 с.; Геноцид Азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку: Турхан, 2013, 271 с.; Azərbaycan Demokratik Respublikası – elmi məqalələr toplusu. Bakı: Azərənəşr, 1992, 189 s.; Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1993, 119 s.; Çıraqzadə V. İstiqlal yollarında. Bakı: Azərənəşr, 1992, 81 s.

⁷ “Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı” Beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları. Quba şəhəri. 29 mart 2013.; Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımlar (1914-1920-ci illər). II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 2015, 580 s.; Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Üç cildə: sənədlər toplusu. Bakı: Çasıoğlu, 2009, 775 s.; Azərbaycanlıların soyqırımı arxiv sənədlərində. Bakı: Oskar, 2013, 256 s.; Abışov V. Quba qəzasında türk-müsəlman soyqırımı. Bakı: Turxan NPB, 2014; İsmayılov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1914-1920-ci illər) Bakı: Turxan NPB, 2014; Nəcəfli G. 1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadolu Nuxa və İrəvan bölgəsində ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi soyqırımını. Bakı: Turxan NPB, 2014; Mustafa N. İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiq olunan dissertasiya mövzusunun mənbə bazasını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, 1918-ci il iyulun 15-də Xarici İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü və Nazirlər Şurasının qərarı ilə yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri təşkil edir.

Ələkbər bəy Xasməmmədovun sədrliyi ilə fəaliyyət göstərmiş Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri 1918-ci ilin yazında Quba qəzasında dinc soydaşlarımıza qarşı daşnak-bolşevik birləşmələrinin törətdiyi soyqırımı və talanları özündə obyektiv surətdə əks etdirən ən etibarlı və ilkin mənbədir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin tədqiqində qarşıya qoyulan məqsəd 1918-ci ilin martında Bakıda türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımdan sonra təşkil edilən Bakı XKS-nin öz siyasi təsir dairəsini Azərbaycanın digər bölgələrinə də yaymaq, təsir dairəsinin coğrafiyasını genişləndirmək məqsədilə törətdikləri soyqırımların və talanların obyektiv səbəblərini, o cümlədən 1918-ci il Quba faciəsinin obyektiv-subyektiv səbəblərini ilkin mənbə rolunu oynayan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında araşdırmaq.

Qarşıya qoyulan bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin lazımi səviyyədə yerinə yetirilməsinə söz göstərilmişdir:

- 1918-ci ilin yazında siyasi hakimiyyəti Cənubi Qafqazda yalnız Bakı şəhəri ilə məhdudlaşan bolşeviklərin yerli əhali arasında sosial dayaq, heç bir nüfuza malik olmaması səbəbindən və deməli, legitim yolla hakimiyyətə gəlmək imkanları məhdud olduğundan istər Bakıda, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Qubada və Quba qəzasında qanlı qırğının törədilməsində bilavasitə maraqlı olmalarını Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında tədqiq etmək.

- Mərkəzin Azərbaycanda, o cümlədən Qubada və Quba olaylarında dinc soydaşlarımıza qarşı qırğın və talanların məhz daşnak qüvvələrinin əli ilə həyata keçirilməsində Bakı XKS sədri Şaumyana dəstək olmasını Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında öyrənmək.

- Qubada və Quba qəzasında törədilən soyqırım və talanların xüsusi və görünməmiş qəddarlıqla həyata keçirilməsinin obyektiv səbəblərini Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında tədqiq etmək.

- Qubada və Quba qəzasında törədilən qırğın və talanların bilavasitə

Bakı: Tuxan NPB, 2014; Нифталиев И. Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920). Баку: ИПО Тухан, 2014.

Bakı XKS-nin sədri Şaumyanın rəhbərliyi altında həyata keçirilməsi və Quba qırğınlarının ermənilərin “Böyük Ermənistan” qurmaq ideyasının həyata keçirilməsi üçün ümumiyyətlə Azərbaycan xalqına qarşı tarix boyu tətbiq edilən fiziki-mənəvi işgəncələr, soyqırımlar siyasətinin bir halqası olmasını Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında tədqiq etmək.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri analiz-sintez, səbəb-nəticə, çoxsaylı faktoloji materialların müqayisəsi əsasında tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Dissertasiya üzərində işləyərkən Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatskinin həmin Komissiyaın sədrinə məruzəsində mülki və əmlak məsələlərinə ilk növbədə isə günahsız soydaşlarımızın 1918-ci ilin yazında Qubada və Quba qəzasında məruz qaldıqları fiziki və mənəvi zorakılıqlara dair çoxsaylı fakt və arqumentlərin tarixi, hüquqi, siyasi aspektdə olan məqamlarının elmi-obyektiv tədqiqinə, təkcə zərərçəkənlərin şahid qismində istintaqın gedişi zamanı verdikləri çoxsaylı ifadələrin müqayisəli təhlilinə deyil, həmçinin baş verən qanlı olaylarda bu və ya digər dərəcədə məsuliyyət daşıyan şəxslərin də ifadələrinin forma və məzmununa elmi-obyektivlik prinsipindən yanaşaraq araşdırmağa cəhd edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Quba qəzasında Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri Şaumyanın xüsusi planı əsasında dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımlar və talanlar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur.

- İlk dəfə olaraq ayrı-ayrılıqda həm Qubada, həm də Quba qəzasının kəndlərində, yaşayış məntəqələrində heç bir obyektiv səbəb olmadan soydaşlarımızın yalnız milli-dini mənsubiyyətinə görə məruz qaldıqları fiziki-mənəvi zorakılıqlar, soyqırım və talanlar, bu cinayət əməllərinin hansı məqsəd və niyyətlərlə həyata keçirilməsi, eyni zamanda, Avropa və Amerikada əleyhimizə yönələn gözdən salma kampaniyasına necə nail olduqları Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında tədqiq edilmişdir.

- Bu gün də geniş təbliğat kampaniyası apararaq, guya azərbaycanlılarla sülh şəraitində yaşaya bilmədiklərini bəyan edən, “zavallı erməni” maskası altında siyasi dividendlər toplayan ermənilərin Quba qəzasında təkcə insanların həyatlarına deyil, malik olduqları daşınar-daşınmaz əmlakı hansı formada və nə üçün qəsd etdiklərini, mənəvi dəyərlərimizi-məscidlərimizi hansı məntiqdən çıxış edərək dağıtdıqlarını Fövqəladə

Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında tədqiq edilərək geniş ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.

- Milli hərəkətimizə, istiqlalımıza qənim kəsilən erməni daşnakları tarixin bütün dövrlərində Azərbaycanın qüdrətlənməsinə qənim kəsilənlərlə bir yerdə olmuş və ya onların antiazərbaycan, ermənilərin zaman-zaman xalqımıza qarşı həyata keçirilən, insanlıq adına xələl gətirən cinayət və xəyanətlərini 1918-ci ilin yazında Quba qəzasında dinc soydaşlarımıza qarşı yeritdikləri qırğın və talanların timsalında dünya ictimaiyyətinə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında elmi-obyektiv məlumatları çatdırmaq və bununla da bədnam qonşularımızın istər ötən əsrin əvvəllərində, istər sonunda, istərsə də bu gün dövlətçiliyimizə qarşı apardığı informasiya müharibəsindəki dezinformasiyanın, tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərinin qarşısının alınması işinə töhvə verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələrindən Vətən tarixi üzrə ümumi xarakterli əsərlərin yazılmasında konkret olaraq isə bədnam qonşularımızın torpaqlarımıza olan iddiaları, əsassız bəyanatlarını özündə əks etdirən antihumanist, bəşəri və mənəvi dəyərlərə zidd, heç bir elmi əsası olmayan tarixi saxtalaşdırmağa xidmət edən ideoloji mübarizələrinə qarşı hazırlanan kitabların, bukletlərin, siyasi pamflet və broşürlərin, erməni daşnaklarının xalqımıza qarşı zaman-zaman yeritdikləri soyqırım siyasətinin geniş ictimaiyyətə çatdırılmasına xidmət edən kitab və kitabçaların, 2007-ci ildə Qubada aşkar edilən 1918-ci ilin yazında qubalıları qarşı yeridilən zorakılıqları, qırğınları özündə əks etdirən kütləvi məzarlığı ziyarətə gələn insanlar üçün tərtib olunan yaddaş kitabçalarının hazırlanmasında geniş istifadə edilə bilər.

1918-ci ilin Quba qırğınlarına dair ilkin və ən etibarlı mənbə olan FTK-dan əldə edilən tarixi bilgiler xalqımıza qarşı erməni daşnaklarının yeritdikləri soyqırımlara həsr edilən konfrans və elmi simpozium materiallarının, o cümlədən ali və orta məktəb dərslərlərinin hazırlanmasında da geniş istifadə edilə bilər. Dissertasiyanın elmi nəticələrindən gələcəkdə soyqırım tariximizi tədqiq edən tədqiqatçılar, KİV işçiləri, geniş oxucu kütləsi də bəhrələyə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları dissertantın Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrində, habelə respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, dörd paraqraf, nəticə və istifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi əhəmiyyəti əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, problemin öyrənilmə səviyyəsi və mənbəşünaslıq bazası şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin, tədqiqatın metodoloji əsası, elmi yeniliyi və əməli əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın **“1918-ci ildə Quba qəzasında həyata keçirilən soyqırımın sovet tarixşünaslığında təhrif edilməsi və müstəqillik illəri tarixşünaslığında tədqiqi”** adlı birinci fəslə iki yarım fəsilədən ibarətdir. **“1918-ci ildə Quba qəzasında törədilən soyqırımın sovet tarixşünaslığında təhrif edilməsinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında tədqiqi”** adlanan birinci yarım fəsilində Quba qəzasında Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri Stepan Şaumyanın xüsusi planı əsasında dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi qətlamlar və talanlar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu sənədlərdən Stepan Şaumyanın Azərbaycanda törədilən qətlamların bilavasitə təşkilatçısı və icraçısı olduğu məlum olur.

Sənədlərin nəzərdən keçirilməsi nəticəsində aydın olur ki, 1918-ci ilin yazında Quba qəzasında və Azərbaycanın digər bölgələrində törədilən qətlamlar əslində Rusiyadakı mərkəzi bolşevik hökuməti ilə Cənubi Qafqazda, hakimiyyəti yalnız Bakı ilə məhdudlaşan yerli bolşevik təşkilatının bu hakimiyyətin coğrafiyasını Azərbaycanda daha da genişləndirmək üçün birgə həyata keçirdikləri planın tərkib hissəsindən başqa bir şey olmamışdır. Quba qırğınları ilə bağlı arxiv sənədlərində küçələrdə qalaq-qalaq qalaqlanan meyitlərin basdırılmasına icazə verilməməsi, meyitlərin əllərinin, başlarının kəsilərək eybəcər hala salınması da baş verən olayların məqsədyönlü şəkildə, xüsusi qəddarlıqla həyata keçirildiyini bir daha sübut edir. Bu isə istər-istəməz insanın gözləri önündə 1992-ci ildə erməni faşistlərinin ruslarla birgə Xocalıda törətdiyi faciəni xatırladır, illər, qərinalər dəyişsə də, ermənilərin xalqımıza qarşı bəslədikləri kin, kudurət və düşmən xislətin nə zamansa dəyişə biləcəyini şübhə altına alır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, sovet dövrü tarixşünaslığı ilkin və etibarlı mənbə sayılan FTK-nın sənədlərini **“məxfi qrif”** altında saxlamaqla,

təkcə bəhs edilən dövrdə məhz həmin dövlətin siyasi maraqlarına uyğun surətdə həyata keçirilən Quba qırğınlarını deyil, həm də tarixi proseslərin inkişaf dinamikasını saxtalaşdırmaqda, bütövlükdə isə, hadisələri istədiyi məcrada “tədqiq” və ən əsası təqdim etməkdə ictimai fikri azdırmaq istəyində idi.

Birinci fəslin ikinci yarımfəsli **“Müstəqillik illərində 1918-ci ildə Quba qəzasında törədilən soyqırım və talanların FTK sənədləri əsasında tədqiq edilməsi”** adlanır. Burada Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra tədqiqatçılarımızın XX əsrin əvvəllərində, 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji mövqeyi ilə böyük önəm kəsb edən vətənimizdə iri güc mərkəzlərinin nüfuz dairəsini möhkəmlətmək üçün apardıkları gərgin siyasi mübarizənin obyektiv səbəblərinin araşdırılmasına geniş şəkildə toxunulmuşdur.

Uzun illər Sovet tarixşünaslığında xarici imperialist qüvvələrin xidmətçisi kimi tədqiq edilən, əslində isə bəhs edilən dövrdə milli istiqlal hərəkatımızın önündə duran Müsavat partiyasının bolşevik-daşnak cütliyinə qarşı mübarizəsinin əsl mənzərəsini barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın **“Quba şəhərində həyata keçirilən soyqırım Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində”** adlanan ikinci fəsli iki yarımfəsildən ibarətdir. **“Quba şəhər əhalisinə qarşı soyqırım”** adlanan birinci yarımfəsildə ilk dəfə olaraq Quba qəzasının kəndlərində olduğu kimi, mərkəzində də heç bir obyektiv səbəb olmadan soydaşlarımızın yalnız milli-dini mənsubiyyətinə görə məruz qaldıkları fiziki-mənəvi zorakılıqlar, qırğın və talanlar, bu cinayət əməllərinin hansı məqsəd və niyyətlərlə həyata keçirilməsi, eyni zamanda Avropa və Amerikada əleyhimizə yönələn gözdən salma kampaniyasına necə nail olduqları Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında tədqiq edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində məlum olur ki, mart qırğınlarından sonra bolşeviklərin bu qırğın və talanları Quba da daxil olmaqla bütün Azərbaycan üzrə genişləndirməklə bütövlükdə xalqımızın fiziki məhvi hesabına öz hakimiyyətlərini bütün Zaqafqaziyada möhkəmləndirməyi məqsədli şəkildə qarşılarına qoymuşdular. Bu fəsildə sovet tarixşünaslığında “mart qələbəsinin” davamı, məntiqi sonluğu, nəticəsi kimi təqdim edilən qırğınların iç üzü şahid ifadələri vasitəsi ilə daha aydın və obyektiv şəkildə təsvir edilmiş və müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Dövrün mənbələrinə əsaslanaraq göstərilir ki, Təhqiqat Komissiyası sənədlərindən fərqli olaraq sovet dövrü nəşrlərinin heç birində bolşevik-daşnak cütliyinə xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımından bircə kəlmə

belə söhbət getmir, əksinə bu soyqırımı Bakının “Sovet Rusiyasının əlində qalması uğrunda aparılan mübarizə” kimi bəraət qazandırılırdı. Məlum olur ki, hələ bu da azmış kimi birmənalı şəkildə Qubada və Azərbaycanın digər bölgələrində xalqımıza qarşı bolşevik-daşnak cütlüyü tərəfindən qabaqcadan düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirilən soyqırım çox hallarda düşmənin tamamilə darmadağın edilməsi kimi təqdim edilmiş, daşnak cəlladlarının insanlığa yad vəhşiliyi isə “parlaq qələbə”, “parlaq nəticə” kimi şişirdilmişdir.

Fövqəladə Tədqiqat Komissiyasının sənədləri Qubada baş verən sözlü gedən qanlı olayları öyrənmək, real surətdə, elmi şəkildə geniş ictimaiyyətə təqdim etmək üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Adı çəkilən sənədləri diqqətlə araşdırarkən erməni daşnaklarının xeyir-duası və bilavasitə dəstəyi ilə Quba qəzasında üç dəfə qırğın törətdikləri bəlli olur.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **“Quba şəhər əhalisinin daşınmaz və daşınan əmlakının məhv edilməsi ilə bağlı mülki əhalinin ərizə və şikayətləri”** adlanan ikinci yarım fəslində ermənilərin Qubada 1918-ci ilin aprel-may aylarında həyata keçirdikləri qətlər və qırğınlar, qarət və talanlarla bərabər, şəhər əhalisinin daşınmaz və daşınan əmlakının məhv edilməsi kimi hadisələr də müşayiət olunması barədə məlumat verilir. Göstərilir ki, bunu sübut edən FTK-nın üzvü A. Novatskinin Quba şəhərində dinc əhaliyə qarşı törədilən zorakılıqlar və şəhər əhalisinin daşınmaz və daşınan əmlakının məhv edilməsi ilə bağlı FTK sədrinə etdiyi yazılı məruzələr, zərər çəkənlərin verdiyi çoxsaylı şahid ifadələri vardır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu şahid ifadələrinin hamısı ermənilərin evlərə soxularaq qarət və qətlər törətdiyini təsdiq etməklə yanaşı, həm də orta əsr səlib yürüşlərini xatırladır! Belə ki, evlərə soxulan ermənilər sakinlərdən tələb olunan məbləği çox zaman alıb onlara guya aman verəcəkləri vədinə əməl etmədilər. Halbuki nə qədim, nə orta əsrlər, nə də yeni və çağdaş dövrdə işğalçı və istilacıların heç biri yalnız erməni xislətinə xas belə alçaqlığa əl atmamış, insanlıq ləyaqətinə, insanlıq adına belə ləkə vurmamışdır.

Məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, hətta təhqiqat komissiyasına verilən ifadələrində belə obyektivliyə xələl gətirən bir hal qeydə alınmamışdır. Çünki, ifadə verən şəxslər o qədər səmimi və tam ifadə verirdilər ki, erməni faşizminin bütün eybəcərliyini görüb, yaşasalar da hər hansı bir ermənin onlara azacıq kömək etməyini belə gizlətmir, açıq etiraf edirdilər.

Materialların tədqiqi göstərir ki, Quba sakinlərinin FTK-ya onlara dəyən maddi ziyanla bağlı müraciətləri, əsasən, ərizə və xahişnamə

formasında olub, zərərçəkənlərə dəymiş maddi ziyanı əşyaların adları və hər bir oğurlanmış və ya dağıdılmış, yandırılmış daşınar və daşınmaz əmlakın konkret dəyərini göstərməklə tərtib olunmuşdur. Bu ərizə və xahişnamələrdə çox zaman oğurlanmış əşyaların siyahısı da olur ki, bu da baş verən qarət və oğurluq hadisələri haqqında tam təfərrüat yaratmağa imkan vermişdir.

Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinin təhlilindən bir neçə nəticə hasil olur:

1. Qubada dinc sakinlərə qarşı törədilən qətl və qarətlər, soyğunçuluq, aşkar quldurluq və yanğınlar sırf etnik, milli düşmənçilik zəminində baş vermişdir. Qətl və qarətlərin iri miqyaslı xarakter almasında şəxsən Bakı XKS-nin sədri St.Şaumyan maraqlı olmuşdur.

2. Quba şəhərində dinc əhaliyə qarşı həyata keçirilən qətl və qarətlər xüsusi amansızlıqla, yalnız erməni faşizminə xas qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Ayrapetovun Hamazaspa məruzəsində deyildiyi kimi: “Hər öldürülmüş erməni üçün 200 müsəlman öldürülmüş, hər zorlanmış erməni arvadına görə 75 müsəlman arvad və qızı zorlanmış, 90-a yaxın ev yandırılmışdır. İş tamamlanmışdır, artıq bəsdir, gedək”¹.

Təxmini hesablamalara görə Hamazaspın dəstəsi tərəfindən oğurlanmış əmlak 4 milyon manat nəgd pul, 4,5 milyon manatlıq brilliant, qızıl, gümüş və digəri qiymətli daş-qaş, 25 milyon manatlıq müxtəlif məişət əşyaları qarət olunmuş, 105 ev və digər tikililər yandırılaraq kül edilmiş, mülk sahiblərinə 100 milyon rubldan çox maddi ziyan dəymişdir².

3. Zərərçəkənlərin FTK-ya yazdığı ərizə və şikayətlərdən, verdikləri ifadələrdən Quba hadisələrinin ermənilər tərəfindən əvvəlcədən hazırlandığını, qətl və qarətlərdən əvvəl, hələ mart ayının əvvəllərindən Qubada yaşayan ermənilərin öz daşınan və daşınmayan əmlaklarını satıb getmələri bunu aşkar sübut edir³.

4. Qubada dinc əhaliyə qarşı törədilən qətl və qarətlərin FTK sənədləri – zərərçəkənlərin ərizə və şahid ifadələri əsasında tədiqi sübut edir ki, ermənilər hansı siyasi partiya və təşkilatda fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, dinc azərbaycanlıları məhv etmək, qəsb olunmuş torpaqlarımız hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq konsepsiyası naminə vahid cəbhədə birləşməyi bacarırlar.

5. Qubada təkcə fiziki şəxslərin deyil, eləcə də hüquqi şəxslərin qətl və

¹ ARDA, f.1061, siy.1, iş 96, v.37.

² ARDA, f.1061, siy.1, iş 96, v.6.

³ ARDA, f.1061, siy.1, iş 96, v.38.

qarətlərə məruz qalması, ictimai tikililərin, regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün strateji rol oynayan obyektlərinin dağıdılması bir daha bolşevizm pərdəsi altında məharətlə maskalanmış ermənilərin gələcəyə hesablanmış strateji məqsədlərindən xəbər verir.

6. Qubada, eləcə də vətənimizin digər güşələrində törədilən qətl və qarətlər Bakı XKS üçün azərbaycanlılarsız Azərbaycanın, onun sərvətlərinin və strateji mövqeyinin önəmli olmasını bir daha sübut etdi.

7. Qubada dinc əhaliyə qarşı törədilən qətl və qarətlər ermənilərin öz cinayətlərini məharətlə gizlətmək, yerli əhali arasında dini və etnik zəmində münaqişələr yaradaraq, özləri öz mülklərinə ziyan vuraraq beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırma bilmək məharətini də üzə çıxarır.

8. Quba hadisələrindən zərərçəkən dinc sakinlərin FTK-ya verdiyi ifadələr, ərizə və xahişnamələr bir daha Bakı XKS-nin xalqımıza yad və düşmən bir qurum olduğunu, Quba bolşevik ideyalarının heç vaxt əhali tərəfindən dəstək görmədiyini bir daha sübut edir.

9. Qubada dinc əhaliyə qarşı törədilən olaylar bizim bir daha bədnam qonşularımızla ehtiyatı əldən vermədən davranmağı tələb edir. Çünki sərhəddəki bölgələrdə hər gün üzləşdiyimiz erməni məkri bu üzdənirəq xalqın tarix boyu xalqımıza qarşı yeritdiyi mənfur xislətin açıq təzahürüdür.

İqtisadi, siyasi baxımdan günü-gündən güclənən dövlətimiz bu mənfur xalqın insanlığa xələl gətirən fəaliyyətini dünya ictimaiyyətinə çatdırmalı, ideoloji mübarizə sahəsində sayıqlığı bir an əldən verməməlidir. Quba hadisələrinin FTK sənədləri əsasında tədqiqi isə bu işdə böyük önəm və əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Quba qəzasında həyata keçirilən soyqırım Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində”** adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində iki yarım fəsildən ibarətdir. **“Quba qəza əhalisinin kütləvi soyqırımı”** adlanan birinci yarım fəsildə Quba qəzasının ayrı-ayrı kəndləri üzrə zərərçəkmiş ifadələrinin təhlilinə geniş yer verilmişdir. Məlumatlar göstərir ki, ümumiyyətlə, Hamazaspın cəza dəstəsinin Quba qəzasında 122 müsəlman kəndini – Dəvəçi, Səə-dan, Eynibulaq, Çaharxanə, Dəryazərost, Zağlıca, Əlixanlı, Ağasıbəyli, Ərəb Al-məmmədli, Gelanını, Nəreçan, Şollar, Sura, Tuğayı, Molla Kamallı, Suvazılı, Rəhimli, Nardaran, Siyəzən və digər kəndlərin əhalisini qətlə qoymuş, bu kəndlərdə 60 kişi və uşaq öldürmüş, 53 kişi yaralanmışdır.

Qırğınlarla bağlı ifadələrdən bir daha məlum olmuşdur ki, Qubada və Quba qəzasında insanların görünməmiş amansızlıqla qətlə yetirilməsi, işgəncə və təhqirlərə məruz qalması ermənilərin xalqımızı mənən alçaltmaq, qüruruna toxunmaq, bu yolla da azadlıq və istiqlalımızı boğmaq,

sovet hakimiyyətini ona zorla qəbul etdirmək məqsədlərini də daşımışdır. Quba qəzasında dinc əhalinin kütləvi qırğınlarında ermənilərin xalqımıza qarşı bəslədikləri əsassız və qərəzli qisasçılıq hisləri də böyük rol oynamışdır. Qəzanın ətraf kəndlərinin sosial-iqtisadi strukturunu iflic vəziyyətə salmaqla, bu kəndlərdən Qubaya göstərilə biləcək hər cür yardımın qarşısını almaqdan onların məqsədlərindən birini təşkil etmişdir. Mənbələrdən məlum olur ki, ermənilər hətta Quba qəzasında milli-mənəvi dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə və dini ibadət obyektlərimizə – məscidlərə, pirlərə də hörmətsizliklə yanaşmışlar. Daşnaklar, təkcə Quba, Qusar və Xaçmaz ərazisində 26 məscidi yandırmışdılar. Hələ Hamazaspin Qubaya gəlişinə qədər Muradyanın adamları Şıxlar kəndində 1410-cu ildə tikilmiş qədim məscidi də dağıtmışdılar¹.

Bu yarımfəsildə də verilən məlumatlardan da aydın olur ki, Quba qəzasında dinc əhaliyə qarşı törədilmiş kütləvi qırğınlar əslində mahiyyət etibarı ilə anti-azərbaycan xarakteri daşıyan Bakı XKS-nin xalqımıza qarşı erməni millətçilərinin tarixi etnik torpaqlarımız hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasını reallaşdırmaq üçün planlı surətdə həyata keçirdiyi tədbirlər silsiləsinin bir hissəsidir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci yarımfəsli **“Quba qəza əhalisinin daşınmaz və daşınan əmlakının məhv edilməsi ilə bağlı verdikləri ifadə və şikayətlər Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində”** adlanır. Burada bütövlükdə Quba qəzası üzrə əhalinin daşınmaz və daşınan əmlakının məhv edilməsi ilə bağlı komissiyaya verdikləri ifadə və şikayətlər tədqiq olunmuşdur.

Dövrün mənbələrinin araşdırılmasından məlum olur ki, Quba şəhərində FTK sənədlərində tez-tez rast gəldiyimiz kimi, əgər erməni daşnak dəstələri əhalini qəfil yaxalayıb, pulunu, malını gözü görə-görə, yəni quldurluq yolu ilə ələ keçiribsə, Quba qəzasında isə bu soyğunçuluq və oğurluq yolu ilə, özü də sakinlərə külli miqdarda maddi ziyan yetirmək yolu ilə həyata keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Quba qəzasında törədilən qətl və qarətləri diqqətlə nəzərdə keçirdikdə kəndlərdə ölüm hallarının Quba şəhərinə nisbətən az olmasının səbəbini artıq irəlidə qeyd edildiyi kimi, qəzada kənd sakinlərinin əvvəlcədən yaşadıkları yerləri tərk etmələri və ancaq silahlı dəstənin kəndlərdən çıxmasından sonra əhalinin geri qayıtması ilə izah etmək olar.

¹ İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı: Adiloğlu, 2006, s.31-39.

Qubada və Quba qəzasında törədilən qətl və talanlar Rusiya imperiyasının məhz bu istək və məramından irəli gələn siyasi maraq və istəklərinin məntiqi nəticəsi, azadlığını, müstəqil dövlət qurmaq istəyini canından əziz tutan mübariz bir xalqın əsrlər boyu apardığı istiqal mücadiləsinə qarşı yeridilən siyasi tədbirlər zəncirinin bir həlqəsi, vəsiləsidir. Azərbaycan xalqının milli azadlıq arzusunun həyata keçən ən şirin töhfəsi olan AXC-nin baş verən olayları araşdırmaq üçün təşkil etdiyi FTK-nın tarixi əhəmiyyət daşıyan, real gerçəklikləri obyektiv şəkildə əks edən sənədlərinin illər boyu ya düşünülmüş şəkildə üstündən sükutla keçilmiş, oradakı acı həqiqətlərin işıq üzü görməsinə sovet ideoloji mexanizminin “vintciyi” olan tarixçilərimiz, sovet donlu erməni millətçi yazarları hər vəchlə mane olmuşlar ya da, tamamilə əks istiqamətdə o sənədlərin mahiyyəti təhrif edilmişdir. Bu sənədlərdə əks olunan erməni daşnak vandalizmi – bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi qiymətləndirilə bilən qətləmlər, onların icra olunma dəsti xətti XX əsrin sonlarından Azərbaycan Respublikasında başlayan erməni separatizmi, qətləmləri, Xocalı soyqırımı, Sumqayıt hadisələri, ümumi millətçi proqram və taktika ilə nə qədər də səsləşir. Tarix unudulanda müasir kataklizmlərlə, gözlənilməz hadisələrlə, siyasi, hüquqi, ideoloji, haqsızlıq və basqılarla üzləşən xalqlar hazırlıqsız və zəif duruma düşürlər. Bu baxımdan bu sənədlərin öyrənilməsi elmi və tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aparılan tədqiqata yekun vurulmuş, ümumiləşdirmələr aparılmış və əldə olunmuş nəticələr təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi məqalələrində əksini tapmışdır.

1. 1918-ci il Bakı soyqırımı /Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü münasibətilə magistrantların və gənc tədqiqatçıların elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2011, s.76-79.
2. Azərbaycan xalqının 31 mart soyqırımı /Görkəmli Azərbaycan tarixçisi və şərqşünas alim akademik Ziya Bünyadovun anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə magistrantların və gənc tədqiqatçıların elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2012, s.43-47.
3. Ermənistanın dövlət terrorizmi siyasəti və onun nəticələri //Geostrategiya. Bakı: sentyabr-oktyabr 2012, № 5 (11), s.36-39.
4. 1918-ci ildə Qubada yəhudi qırğını // Dirçəliş - XXI əsr, Bakı, 2013, № 180, s.393-399.

5. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılmasına dair // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi-metodiki jurnal. Bakı, 2013, №2, s.469-472.
6. Quba qırğınları arxiv sənədlərində // Azərbaycanlıların Soyqırımı Arxiv sənədlərində, I Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, 2013, s.198-202.
7. 1918-ci ildə Quba qırğınları Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII respublika elmi-konfransının materialları, I hissə. Bakı, 2013, s. 347-349.
8. 1918-ci il Quba qəzasının qırğınları Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində/ “Heydər Əliyev və Azərbaycan Təhsili” respublika elmi-konfransının materialları. Bakı, 2013, s.48-50.
9. Quba qırğınları Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, 2014, № 45, s.227-231.
10. Destroyed monuments of Guba province during the armenian massacre // Gileya, Kiye, 2015, № 6 , s.141-143.
11. Массовое истребление лезгинцев в Кубинском уезде Азербайджана в 1918 году // Gileya, Kiye, 2015, № 10, s.205-208.
12. Quba soyqırımı Azərbaycan gənclərini narahat edən məsələ kimi // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi-metodiki jurnal. Bakı, 2015, №3, s.189-194.
13. Quba şəhər əhalisinə qarşı qırğınlar FTK sənədlərindəki şahid ifadələrində// Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar Elmlər Bölməsi. Bakı, 2015, №1, s.184-188.
14. 1918-ci ildə Quba qəza əhalisinin kütləvi qırğını //Tarix, İnsan və Cəmiyyət. Elmi-nəzəri və elmi metodiki jurnal. Bakı, 2015, №2 (13), s.73-81
15. 1918-ci il Quba soyqırımı tarixşünaslığına qısa nəzər // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, 2015, № 4 (52), s.245-250.
16. Qubada və Quba qəzasında 1918-ci ilin yazında törədilən soyqırımlarının sovet tarixşünaslığında təhrif edilməsinin FTK sənədləri əsasında tədqiqi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2015, №2, s.200-209.
17. 1918-ci il Quba soyqırımına arxeoloji nəzər // Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı, 2015, №2 (18), s.58-63.
18. 1918-ci il Quba soyqırımı haqqında / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi-konfransının materialları, I hissə. Bakı, 2016, s. 245-247.

ДОКУМЕНТЫ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛЕДСТВЕННОЙ КОМИССИИ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ КУБИНСКОГО УЕЗДА 1918 ГОДА

Резюме

Во введении диссертации обосновывается актуальность и научная значимость и хронологическая рамка изучаемой темы, определяются цели и задачи исследования, дается подробный обзор источников и освещается степень изученности, исследуемой проблемы. А также обосновывается методологическая основа, научная новизна и практическое значение исследования.

Первая глава под названием «Фальсификация в Советской историографии и исследования в период независимости геноцида в Кубинском уезде, учиненной в 1918 году» состоит из двух подглав: В первой подглаве под названием «Исследование фальсификации советской историографией геноцида в Кубинском уезде учиненной в 1918 году на основе документов Чрезвычайной Следственной Комиссии» показывается, что историография советского периода фальсифицируя документы ЧСК, считающиеся первичными и надежными источниками, в целом преследовала цель обмануть общественное мнение, и исследуя и самое главное выдавал в привольной форме в трактовке на свой манер исторические события.

Вторая подглава первой главы называется «Исследование геноцида в Кубинском уезде 1918 года по документам ЧСК в годы независимости». В этой главе впервые вводится в научный оборот в историко-ведческих ресурсах труды отечественных историков, посвященных геноциду совершенный против Азербайджанского народа, после восстановления государственной независимости Азербайджанской Республики.

Вторая глава диссертации, названная «Резня, совершенная в городе Губа в документах Чрезвычайной Следственной Комиссии» также состоит из двух подглав: «Резня городского населения Губы» и «Заявления и жалобы гражданского населения об уничтожении движимого и недвижимого имущества горожан города Губы». В этой главе освещаются кровавые события и материальные убытки населения города Губы по документам ЧСК.

Третья глава называется «Геноцид населения в Губинском уезде

по документам Чрезвычайно Следственной Комиссии». И эта глава состоит из двух подглав: «Массовое истребление населения Губинского уезда» и «Жалобы и показания населения уезда Губы по поводу уничтожения движимого имущества в документах ЧСК». В этой главе исследуется, в свою очередь, страшные кровопролития и материальные убытки населения Губинского уезда» по документам Чрезвычайной Следственной Комиссии.

В заключении диссертации подводятся общие итоги проделанной работы, предлагаются обобщения и анализируются полученные результаты.

**DOCUMENTS OF THE EXTRAORDINARY INQUIRY
COMMISSION AS A SOURCE FOR STUDYING THE
GENOCIDE IN GUBA UYEZD IN 1918**

Summary

In the “Introduction” was grounded the topicality and scientific significance of the theme, shown the chronological framework, elucidated the level of studying of the problem and source studying, defined the aims and goals of the research. The methodological bases, scientific novelty and practical importance of the research were grounded as well.

Chapter I of the dissertation titled as “The distortion of the 1918 year’s Guba genocide in Soviet historiography and its investigation in the years of independence” covers two semi-chapters. In the first semi-chapter named as “The investigation of the distortion of the 1918 year’s Guba genocide in Soviet historiography on the bases of documents of the Extraordinary Inquiry Commission” is shown that Soviet historiography through falsification of the Extraordinary Inquiry Commission’s documents which were considered as a primary and reliable source, in the whole, “investigating” and mainly presenting these events in accordance with its own desire had intended to mislead the public opinion.

The second semi-chapter of Chapter I was called “The investigation of the 1918 year’s plunders and genocide in Guba uyezd on the bases of documents of the Extraordinary Inquiry Commission in the years of independence”. In this chapter the Azerbaijani historians’ works written related with genocide against the Azerbaijani people after gaining independence from the view point of source studying have been attracted to the circulation for the first time.

Chapter II titled as “Genocides in Guba town in the documents of the Extraordinary Inquiry Commission” also consists of two semi-chapters: “Massacres against the townspeople of Guba” and “The applications and complaints of the civilians of Guba town in connection with the destruction of their movable and immovable property”. In this Chapter the bloody events committed in Guba town and the damage to the people has been illuminated on the bases of documents of the Extraordinary Inquiry Commission.

Chapter III of the dissertation was titled as “Massacres in Guba uyezd in the documents of the Extraordinary Inquiry Commission”. This chapter also covers two semi-chapters: “The massacre of people of the Guba uyezd” and “The witness and complaints of the dwellers of the Guba uyezd

in connection with the destruction of their movable and immovable property in the documents of the Extraordinary Inquiry Commission". In this Chapter on the bases of the documents of the Extraordinary Inquiry Commission the horrible slaughter committed in Guba uyezd and the damage to the people was investigated.

In the "Conclusion" of the dissertation the research was concluded, was made summarization and analyzed the results of the investigation.

“Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC

Sifariş 74, sayı 100 ədəd

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АРЗУ ДЖАХИД кызы ХАЛИЛЗАДЕ

**ДОКУМЕНТЫ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛЕДСТВЕННОЙ
КОМИССИИ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ГЕНОЦИДА
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ КУБИНСКОГО УЕЗДА 1918 ГОДА**

Специальность: 5509.01 – Историография, источниковедение
и методы исторических исследований

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по истории**

БАКУ – 2016